Knowledgeable Research (KR) 2026, Special Vol., (5):02
ISSN: 2583-6633, CODEN: KRABAU
International open-access peer-reviewed refereed monthly journal
https://knowledgeableresearch.com/index.php/1

नाट्य लेखनात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बालाजी परबतराव खराबे*

प्रमुख मराठी विभाग,स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद.ता. मुखेड जि. नांदेड

शोध सार

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) हे शक्तिशाली साधन आहे. ज्याद्वारे माणसांसारखीच क्षमता असणारे मशीन्स पात्रे करू शकतील. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर हा साहित्य क्षेत्रात मानवाला त्रासदायकही ठरू शकतो. कारण त्याद्वारे यंत्रे कविता करू शकतील. भाषांतरे करू शकतील. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा जनक जॉन मॅकार्थी हा आहे. त्यांनीच या शब्द दिला व प्रचलित केला. यंत्रमानवाची प्रणाली संरक्षित सुरक्षित, निष्पक्ष आणि पारदर्शक असायला हवी.नाही तर, त्याचा वापर करून तयार केलेले साहित्य एकांगी होईल.कृत्रिम बुद्धिमत्ता साहित्यिकांसमोर एक फार मोठे आव्हान उभे करू शकणार नाही. कारण ती प्राथमिक अवस्थेत आहे. पण जेव्हा ती प्रगत अवस्थेत जाईल तेव्हा साहित्यिकांचे काही खरे नाही.या तंत्रज्ञानाचा विकास ज्या वेगाने होत आहे त्यामुळे साहित्य क्षेत्रात क्रांती होऊ शकते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापरणारी प्रणाली सदोषीही असू शकते.कृत्रिम बुद्धिमत्ता विकासातून साहित्यिकांना जशा संधी उपलब्ध होतील तशीच नवीन आव्हानेही स्पष्ट होत जातील.

कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, वैचारिक लेख, समीक्षा, प्रवासवर्णन आणि ललितलेख इत्यादींचे लेखन साहित्यिक करत असतो. परंतु आपण येथे नाट्य लेखनात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर कशा पद्धतीने होतो याची माहिती येथे नोंदवत आहोत.

नाटककार नाट्याचे लेखन करीत असताना आपल्याला आलेले स्वानुभव नाट्यरूपाने शब्दातून मांडत असतो. नाटक हे संवाद क्रिया आणि दृश्यांच्या माध्यमातून प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवणारी सर्जनशील कला आहे. पारंपरिक नाट्य लेखनात कल्पनाशीलता, भाषिक व्यवहार, व्यक्तिरेखा, संवादरचना, नाट्यरचनेचा आराखडा आणि सादरीकरणाची दृष्टी इत्यादींचा समावेश होतो. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या आगमनाने या प्रक्रियेत उपकरणे, सहाय्य साधने आणि नवीन सर्जनशील सहकार्य उभे राहिले आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सॉफ्टवेअर, मॉडेल्स विशेषता नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया जनरेटिव्ह मॉडेल्स, मशीन लर्निंग व स्वयंचलित क्रिएटिव्ह अल्गोरिदम नाट्यलेखनात विविध प्रकारे उपयुक्त ठरत आहेत.

बीज शब्द: *कृत्रिम बुद्धिमत्ता, नाट्य लेखन, साहित्य, नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया, जनरेटिव्ह मॉडेल्स, मशीन लर्निंग, सर्जनशीलता*

Received: 02/12/2025
Accepted: 17/01/2026
Published: 31/01/2026

***Corresponding Author:**
प्रा. डॉ. बालाजी परबतराव खराबे
Email: kharabebalaji68@gmail.com

इतिहास आणि पार्श्वभूमी

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सर्जनशील लेखनाचे संबंध नवीन नाहीत. सुरुवातीच्या दशकात उद्योगधंद्यांमध्ये कविता सादर करणारी साधने होती.परंतु मोठ्या प्रमाणात उपयोग आणि परिणामकारकता वाढली तेव्हा आधुनिक सखोल अभ्यास आणि मोठ्या भाषिक नमुन्याच्या उदयामुळे झाले.सध्या सर्वत्र चॅट जीपीटी ची चर्चा आहे.हे एक कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे साधन आहे. ज्याला दुसरे गुगल मानले जाते.जीपीटी आधारित मॉडेल्स, ट्रान्सफॉर्मर,आर्किटेक्चर व डिफ्युजन मॉडेल्स यामुळे भाषा व दृश्यकलेतील जनरेशन खूपच सक्षम झाले आहे. नाट्यलेखनात ही तंत्रे पटकन मिसळून गेली. कारण नाटकाचे संवाद, प्लॉट, टन्स, पात्र संवादात्मकता आणि प्लॉटचे अनेक पर्याय हे मॉडेल्स सहज तयार करू शकतात.

एआय चे तांत्रिक आधार :

एआयचे तांत्रिक आधार पुढील प्रमाणे आहेत.

1) नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया - नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया हा एआय चा मुख्य तांत्रिक आधार आहे. शब्दांमध्ये अर्थ ओळखणे, भाषिक संरचना समजणे व संवाद तयार करण्याचे कार्य भाषा करते.

2) जेनेरेटिव्ह भाषा मॉडेल्स - मोठ्या कॉपर्सवर प्रशिक्षण झाल्यामुळे मॉडेल्समुळे संवाद वर्णन आणि प्लॉटचे जनरेशन होते.

3) स्टाईल ट्रान्सफर - लेखकाची ठराविक शैली, कालखंड किंवा लेखन प्रभुत्व नक्की करण्याचे क्षमता निर्माण होते.

4) मल्टी मॉडेल एआय - दृश्य संदर्भात भाषिक साहित्य तयार करते.

5) सहलेखन इंजिन्स - लेखक सोबत संवादातून कल्पकता विकसित करणारी प्रणाली आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा नाट्य लेखनातील उपयोग -

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा नाट्य लेखनातील उपयोग खालील प्रमाणे आहेत.

1) कल्पना आणि प्रेरणा पटकन आणि भूमिका, उपकथा आणि दृश्य कल्पना सादर करणे.

2) संवाद रचना - विविध पात्रांकरिता संवाद, विशेष बोली आणि भावनात्मक रंग तयार करणे तसेच संवादाचे संक्षेपकरण तीव्रता वाढविणे किंवा निवांत संवाद करणे.

3} प्लॉट संरचना व कथानक, तीन अंकी रचना यांचे मसुदे तयार करणे.

4) पात्र विकास - पात्रांची पार्श्वभूमी, चालना देणे, अंतरिक संघर्ष व समाजसेवी निर्मिती करणे तसेच पात्रांची कृत्रिम माहिती व मनोवृत्तीचे विश्लेषण करणे.

5) सहकारी लेखन - रिअल टाईम सहाय्यक जे लेखकास लेखन प्रक्रियेत संवादातून मदत करतात.

6) प्रशिक्षण आणि शिक्षण - नाट्य लेखन शिकवणाऱ्या कोर्सेसमध्ये एआय आधारित अभ्यास नियंत्रणे आणि फीडबॅक उपकरणे तयार करणे.

एआय वापराचे फायदे -

एआय वापराचे फायदे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

1) गतिमान तयारी - पटकन कल्पना आणि मसुदे तयार करण्याची क्षमता एआय मध्ये असते. त्यामुळे लेखकाचा वेळ व मेहनत वाचते.

2) वैविध्यपूर्ण पर्याय - अनेक शीर्षके व शैलींचे पर्याय जोडून सर्जनशील पोत रुंद करणे.

3) ऑक्सेसिबीलिटी - नवोदित लेखकांना मार्गदर्शन व प्रारंभिक मसुदे उपलब्ध करून देणे.

4) अचूकता व तांत्रिक सहाय्य – तांत्रिक साह्यय एआय वापरामुळे नाट्य लेखनात अचूकता येते. त्यात ऐतिहासिक संदर्भ, भाषाशैली, कालवस्तु इत्यादी तपासण्यास या लेखकास मदत करते.

5) सहनिर्मिती - नाट्य लेखक व एआय मधील संवादातून नवीन विचार प्राप्त होतात.

6) बहुभाषिक व स्थानिक अनुकूलता - विविध भाषांमध्ये नाटक सुलभतेने रूपांतर होऊ शकते.

एआय वापराच्या मर्यादा -

एआय वापराच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे नोंदवता येतील.

एआय या द्वारे निर्माण केलेले साहित्य बहुधा प्रशिक्षण माहितीवर अवलंबून असते. त्यामुळे ते खरी मानवी संवेदना, अनुभव पुनरुत्पादित करू शकत नाही. ऐतिहासिक संदर्भ, सांस्कृतिक संदर्भ किंवा तांत्रिक संदर्भामध्ये अनेक चुका होण्याचा धोका असतो. माहिती संचामधून अप्रत्यक्ष पुनरावृत्तीमुळे मौलिकतेचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. विशिष्ट लेखकाचा अनोखी लेखनशैली एआयने अपूर्ण पणे नक्कल केली जाऊ शकते. त्यामुळे लेखनात सुसंगतता राखणे कठीण जाते. नाटकात प्रमुख पत्रांसोबत दुय्यम पात्रेही असतात. अशा दुय्यम पात्रांमधील संवादात विसंगती उद्भवू शकते. करिअरच्या दृष्टीने लेखकही कामाच्या स्वरूपात बदल, संभाव्य नोकर भरती व आर्थिक नुकसानीचे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. एआयचा वापर नाट्यलेखनात होत असला तरी नैतिक व बौद्धिक संपदाच्या संदर्भात कॉपीराईट, क्रेडिट स्वीकृती, सांस्कृतिक संवेदनशीलता, दायित्व आणि पारदर्शकता यासारखे प्रश्न निर्माण होतात.

निष्कर्ष व शिफारशी -

नाट्य लेखनात एआय चा वापर ही एक परिवर्तनकारी पण संयमीकरणीय साधन आहे. योग्य मार्गदर्शन व नीतीशास्त्रीय चौकटीतून एआय चे हस्तक्षेप लेखन प्रक्रियेला वेग, विविधता व नवनिर्मिती होऊ शकते. असे असले तरी खालील शिफारशीचे पालन करणे आवश्यक वाटते.

१. पारदर्शकता ठेवा

एआय वापराची माहिती सर्व संबंधितांना द्यावी.

२. कॉपीराईट व क्रेडिटिंग

कॉपीराईट व क्रेडिटिंग नियम स्पष्ट करा. सहल लेखनाच्या करारात हे नक्की नमूद असावे.

३. सांस्कृतिक संवेदनशीलता

सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि विविधता सुनिश्चित करा.

४. शैक्षणिक पाठ्यक्रमात एआय चा समावेश –

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

नवोदित लेखकांसाठी सहलेखन कौशल्ये व एआय आधारित साधनांचा वापर प्रशिक्षणात सुरू करावे.

५. नाट्य लेखनात एआय चा वापर –

नाट्य लेखनात एआय नवीन संशोधनाचे दार उघडतो पण त्याचबरोबर सर्जनशीलतेच्या मूलभूत तत्त्वांवर प्रश्नचिन्ह उभे करतो.नाट्यात्मकतेच्या विस्तारासाठी एक सशक्त साधन बनू शकते.

सारांश:

नाट्य लेखन हा मानवनिर्मित सर्जनशीलतेचा एक समृद्ध आणि प्राचीन प्रकार आहे. अलिकडील दशकांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता या तंत्रज्ञानाने सर्जनशील क्षेत्रांमध्ये महत्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत. हे संशोधन पत्र नाट्य लेखनात एआय चा वापर, त्याची कार्यपद्धती, फायदे, मर्यादा, नैतिक व कायदेशीर प्रश्न आणि भविष्यातील संभाव्यता यांचे सखोल विश्लेषण करते आणि लेखकांकडून कोणत्या प्रकारच्या नीतीशास्त्रीय जाणीवा आवश्यक आहेत यावर शिफारशी करीत आहे.

संदर्भ –

१. कृत्रिम बुध्दिमत्ता आणि साहित्य क्षेत्र – मनोहर जोगळेकर (एआय) दि. 07 / 02 / 2025

२. Boden, M. A. (1998). Creativity and Artificial Intelligence. Artificial Intelligence, 103(1-2), 347–356.

३. McKee, R. (1997). Story: Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting. HarperCollins.

४. Elkins, J., & Bruni, M. (2020). AI and Creativity: Generative Models in the Arts. Journal of Creative Technologies.

५. Smith, J. (2022). Theatre in the Age of Algorithms. Cultural Studies Review